

TUZ Salt

Ziyat AKKOYUNLU*

Özet: Bu makalede; tuzun, insan hayatındaki tarihî önemine değinildikten sonra Arapçada ve Farsçada içerdiği mecazî manalar sözlükler yoluyla belirlenirken, Türkçede ihtiva etmiş olduğu mecazî manalar eski Türk kaynaklarından olan Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Kısasü'l-Enbiyâ adlı eserler üzerinden tespit edilmiştir. Bu tespitler neticesinde de Kutadgu Bilig'de yanlış okunup, günümüz Türkçesine yanlış çevrildiğine kanaat getirdiğimiz bir beytin doğru okunuş şekli ile günümüz Türkçesine doğru çevirisi verilip, söz konusu olan beytin taşıdığı mana ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tuz, Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig.

Abstract: In this article, initially the historical importance of the "salt" is mentioned and then the metaphorical meanings of term in Arabian and Persian are stated in dictionaries, and the Turkic meanings are determined from Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Kısasü'l-Enbiyâ, the old Turkic written sources.

In the frame of our findings, one distich of Kutadgu Bilig that has been transcribed and translated inappropriately is re-transcribed and re-translated and also the meaning reconstructed.

Keywords: Salt, Dîvânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig.

Tuzun ortaya çıkışı bazı kaynaklarda değişik şekillerde anlatılır. Bazı rivayetlere göre, çiğ et yiyen ilk dönemdeki insanların ısınma maksadıyla yaktıkları ateşin çevresinde otururken yemekte oldukları etin ateşe düşmesiyle pişmiş etle tanıştıkları gibi, aynı şekilde doğal tuzun bulunduğu yerlerde ellerindeki etin yere düşmesiyle de tuzla tanışmışlardır. Tuzla insanoğlunun tanışması her ne şekilde olursa olsun, onun hayatında bir devrim yaratmıştır. Bu madde insanoğlunun hayatında o kadar önemli bir yer tutmuştur ki, insan toplulukları arasında onun uğruna savaşlar çıkmış, alış-verişler onunla yapıp, ücretler onunla belirlenmiş, kendisinden heykeller yapıp tapılmış, bulunmadığı yerlerde ise insanlar idrarı buharlaştırarak ona ulaşmaya çalışmışlardır. Bu kadar büyük bir öneme sahip olan

* Prof. Dr.-, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

tuz, insan hayatında sadece maddî olarak yer almakla kalmayıp, mecazî olarak da onun hayatında kendisine yer bulmuştur.

İnsanoğlunun hayatındaki tarihî önemini kısaca anlatmaya çalıştığımız tuzun, eski Türk kaynaklarından Dîvânu Lugâti't-Türk'te maddî kullanımıyla ilgili kayıtlara,

Tuzlug et meni usıttı (Tuzlanmış et beni susattı)

Er tuz soktı (Adam tuz ve benzeri şeyi dövdü)

Ol maña tuz sokıştı (O bana tuz ve benzeri şey dövmeye yardım etti)

Ol meniñ birle tuz töğüşti (O benimle beraber tuz dövdü/o benimle tuz dövmeye yarıştı)

Ol et tuzlattı (O eti tuzlatmak için emir/talimat verdi)

Et tuzadı (Eti tuzladı)

Er tuz töğdi (Adam tuz ve benzeri şeyleri dövdü)

Ol et tuzladı (O tencereyi, eti ve benzeri şeyi tuzladı)

Tuz aşig tatıtdı (Tuz yemeğin tadını buldu/ tuz yemeğin tadını yerine getirdi)

Aş tatığı tuz yogrın yemes (Yemeğin tadı tuzladır ancak tuz yalnız başına çanakla (avuç avuç) yenmez)

şeklinde tuzun, artık Türklerin gündelik hayatına iyice yerleşmiş olduğunu gösteren cümleler ile rastlıyoruz ki bunlardan son iki örnek tuzun başka bir şey ifade ettiğini göstermektedir. Bu son iki örnekten, tuzun yemeği tatlı hale getirdiğini, “tat”ında lezzet, güzellik, hoşluk manalarını taşıdığını anlıyoruz. İşte buradan yola çıkarak değişik kaynaklarda tuzun bu mefhumlar için kullanıldığını görmek mümkündür:

“ya’ni Yûsuf mendin körklügrek erdi ammâ men Yûsufdın tuzlurakmen” (yani Yusuf benden daha güzeldi ama ben Yusuf’dan daha sevimliyim, tatlıyım.) (Kıyasü'l-Enbiyâ, 199r)

“Avlalur özüm anıñ tuzuña (Özüm (kendim, içim) onun güzelliğine avlanır)

Emlelür közüm anıñ tozuña” (Gözüm onun tozuyla (bana gelirken ayağının kaldırdığı tozla)tedavi olur) (Dîvânu Lugâti't-Türk, s.f. 150)

“Bu sözke tanukı bu şâ’ir sözi (Bu söze tanık bu şairin sözüdür)

Bu şâ’ir sözi sözke kattı tuzı (Bu şairin sözü söze tuz katmıştır(sözü güzelleştirmiş, tatlılaştırmıştır)) (Kutadgu Bilig, 711. beyit)

Bu örnekler, tuzun, artık maddî varlığının yanı sıra tatlılık, güzellik, hoşluk, cazibe manalarının bir ifadesi olduğunu bizlere göstermektedir. Dîvânu Lugâti't-Türk'ten alınan örnekte, şairin Arapça tercümesinde tuz kelimesinin karşılığında bu dilde tuz manasına gelen “milh” kelimesi kullanılmıştır. Tuz, Türklerde olduğu gibi Araplarda da yerine göre mecazî manaları ihtiva edecek şekilde kullanılmıştır.

Kökü “milh” olan ve dilimize Arapçadan geçen “melâhat, melîh, melîha” kelimeleri Ferit Devellioğlu’nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat adlı sözlüğünde: melâhat:(a.i.)1-güzellik, yüz güzelliği(Arapçada “tuzluluk” manasına kullanılır.) 2-kadın adı; melîh, melîha:(a.s.) 1-melâhat sahibi, güzel, şirin, sevimli 2-erkek ve kadın adı (Arapçada “tuzlu” manası da vardır.) şeklinde açıklanmaktadır. Melîh, melîha maddesinin sonunda geçen “manası da vardır,” ibaresinden melîh, melîha kelimelerinin esas manalarının güzel ve güzellik olduğunu, ancak icap ederse bu kelimelerin “tuzlu” manasında da kullanılabilecekleri anlaşılıyor. Hâlbuki bu kelimelerin kökü olan “milh” “tuz” demektir. Dolayısıyla bu kökten türetilen “melîh, melîha” “tuzlu”, “melâhat” “tuzluluk” manasına gelir. Esas manası tuz olan kelimenin türevlerinin zamanla güzelliği anlatan bir ifade olmasında, Arapların güzelliği, şeker bulunmadan, dolayısıyla “tatlılık”(huluv, halâvet) ile ifade etmeden önce, tuz ile ifade etmeleri etkin olmuştur. Aynı şekilde “tatlı” kelimesi Farsçada “şîrîn, şekerî, kandî, kanddâr” kelimelerinin yanı sıra “melîh” kelimesiyle de ifade edilmektedir. Bu iki dildeki durum, şeker ve mamulâtının ortaya çıkmasından önceki dönemlerde tuzun tatlılığın ve güzelliğin ifadesinde kullanıldığını göstermektedir.

Türklerde ise güzellik, tatlılık, cazibe ifadesi olarak tuz, o kadar yaygın bir şekilde kullanılıyor ki bir dil dehası olan Kâşgarlı Mahmûd bile şaheseri Dîvânu Lugâti’t-Türk’te, cazibeli, güzel, hediye manalarındaki “tuzkıya, tuzak, tuzakı, tuzgu” kelimelerini verirken, bu kavramların iyice yerleşip, herkesçe bilinmesinden ötürü bu kelimeler ile tuz arasında bağlantı kurmayı aklına getirmiyor. Tıpkı bizlerin bugün “tuzak” kelimesini “tuz”la alakasını düşünmeden kullanmamamız gibi.

Eserin 191. sayfasında:

İkledi meniñ ayag

Körmeyip ogrı tuzak

İgledim andın uzak

Emlegil imdi tuzak

(Ayağım aniden yer altına gömülü tuzağa basarak, uzun süre ondan hastalandım, ey güzel şimdi beni tedavi et)

şeklinde geçen bu dördünlüğün 2. dizesindeki “tuzak” kelimesi günümüz Türkçesinde kullandığımız “tuzak” kelimesiyle aynı manada iken 4. dizede geçen “tuzak” kelimesi “ey güzel” manasını taşımaktadır. Kâşgarlı Mahmûd bu şiir parçasının arkasından “tuzak” maddesini tekrar vererek “Bir erkek, sevgilisine güzel olduğunu söylediğinde ona tuzak der. Bu kelime ı ile tuzakı şeklinde söylenir ” diye bir açıklamada bulunuyor. İster bugün bilindik manadaki “tuzak” olsun ister sevgiliye söylenen “tuzak” veya “tuzakı” olsun, bu kelimenin kökünde “tuz” kelimesi bulunmaktadır.

“dur” dan “durak”, “kon” dan “konak”, “şaç” tan “şaçak”, “baş” dan “başak” ta olduğu gibi “tuz”dan da “tuzak” kelimesi türetilmiştir ve bu kelime bu haliyle “tuz yeri, tuz mekânı, tuz gibi” manaları ifade etmek için kullanılmıştır. Gerek insan gerek hayvan için kurulan tuzak, içinde güzellik, cazibe, tatlılık bulunduran bir mekândır. Tuzak içinde güzel, tatlı veya cazibeli bir şey bulundurmadığı takdirde o tuzağa ne hayvan düşer ne de insan. Bu durumun en güzel ifadesini yine eserin 601. sayfasında geçen bir atasözümüzde buluruz:

“kuş torka meñ için ılınur” (Kuş tora içindeki yemden dolayı takılır)

Eserin 213. sayfasında “hediye” anlamına gelen “tuzgu” kelimesi için “yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemek” şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Aynı kelime 211. sayfada:

Kardunu yincü sakınman

Tuzgunu mançu sezinmen

Bulmadık neñke sevinmen

Bilgeler anı yirer

(Fındık büyüklüğünde donmuş olan buz parçalarını inci sanma, armağanı iş ücreti olarak sezinme, bulmadığın şeye sevinme, bilgiler onu yerer)

şeklinde bir şiir parçasında yer alır. 533. Sayfadaki “Ol maña tuzgulandı” cümlesi için Kâşgarlı Mahmûd Arapça tercümesinde “O bana yemek veya benzeri bir şey hediye etti ” diyor. “Hediye” manasına gelen “tuzgu” ile “hediye etti” manasındaki “tuzgulandı” kelimelerinin kökünde, güzelliğin bir ifadesi olan “tuz” bulunmaktadır. Zira hediye verileceği kişiyi sevindirmek maksadıyla verildiğinden dolayı güzel olmalıdır.

Bu gibi bazı kelimelerin, buldukları metinlerde ihtiva ettikleri manaları bilmediğimiz takdirde bu durum bizi yanlış okumalara, bunun neticesinde de yanlış açıklamalara ya da metne herhangi bir mana verememeye sevk eder. Bunun en bariz örneğine Kutadgu Bilig’de

Yüzi körklüg erdi körüp köz kamar (Yüzü bakınca göz kamaştıracak kadar güzel idi)

Sözi yumşak erdi tili tüz tamar (Sözü sert değildi fakat doğru söylerdi) beytinde rastlıyoruz. Reşit Rahmeti Arat’ın okuma şekliyle ve tercümesiyle naklettiğimiz beyitteki “tili tüz tamar” ibaresi “doğru söylerdi” şeklinde tercüme edilirken bir de dizede olmadığı halde “fakat” kelimesi ilave edilmiştir. Hâlbuki dizenin bütününe bakıldığında “sözü yumşak erdi” ibaresi ile “tili tüz tamar” ibaresi arasında bir anlam bağı olması ve bu anlam bağının da “sözü sert değildi fakat doğru söylerdi” şeklinde kurulmaması gerekir. Şair dizede “fakat” manasında bir kelime kullanmadığına göre “sözü yumşak idi ama buna rağmen doğru söylerdi” biçiminde, iki ibareyi “buna rağmen” anlayışıyla bağlamak mümkün olmadığı gibi dizedeki ikinci ibareyi birinci ibarenin anlamca bir devamı, bir

pekiştiricisi olarak düşünmek daha doğru olur. Gerek bunların, gerekse yukarıda verdiğimiz bilgilerin doğrultusunda “tili tüz tamar” ibaresinin “tili tuz tamar” şeklinde okunması ve dizenin tercümesinin de “sözü yumuşak idi, dilinden tuz (güzellik, tatlılık, hoşluk) damlardı” biçiminde olması gerekir. Böylece bu beytin okunuşu ve günümüz Türkçesine çevirisi şu şekilde olmalıdır:

Yüzi körklüg erdi körüp köz kamar

Sözi yumşak erdi tili tuz tamar

Yüzü görülmeye değerdi(güzeldi) görünce göz kamaşırđı.

Sözü yumuşak idi, dili tuz damlatırdı.(Güzel, tatlı, hoş şeyler söylerdi.)

Günümüzde ağzından bal damlar dendiği gibi.

Kaynaklar:

ARAT, Reşit Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig* I Metin, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1974), *Kutadgu Bilig* II Çeviri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

_____ (1979), *Kutadgu Bilig* III İndeks, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiya*(Nâsırü'd-dîn bin Burhanü'd-dîn Rabgûzi), Türk Dil Kurumu Yayınları.

DEVELLİOĞLU, Ferit(1978),*Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası.

HÂCİB, Yûsuf Has, *Kutadgu Bilig*(Tıpkıbasım),Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 1943.

KÂŞGARLI, Mahmûd, *Divânü Lugâti't-Türk* (Tıpkıbasım), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.